

Marx és a „reális humanizmus”

Milyen mértékben érinti Karl Marx kétségkívül egységes életművének szakasszágája humanista vonatkozásainak természetét és súlyát?

Marx az Engelsszel közösen írott *A német ideológiáról* később azt mondja, hogy „atengedték a kéziratot az egerek rágcsáló kritikájának, annál is szívesebben, mivel elértük fő célunkat — saját nézeteink tisztázását”. A világra nem tartozó laboratóriumi érlelés során keletkeztek azok a munkák, amelyeket már nyilvánosságra lehetett hozni: *A filozófia nyomorúsága* 1847-ben és *A Kommunista Párt Kiáltványa* 1848-ban; ezekben búcsút mond a korábbi keresgeléseknek, akár publikálta őket (*A szent család*), akár nem (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*).

Kantnál is megkülönböztetjük a teljes érettséget megelőző „prekritikus” korszakot a nagy trilógiáról elnevezett „kritikai” időszaktól, Marxnál — megváltoztatott terminológiával — a „(túlnyomóan) szubjektív-szellemi kritika” és a „(kiváltképpen) objektív-anyagi kritika” fázisait írhatjuk körül. A központi terminus használatát, noha a kanti jelentésárnyalattól gyökeresen eltér, indokolja *A szent család* alcíme: *A kritikai kritika kritikája* és *A tőke* alcíme: *A politikai gazdaságtan bírálata* — közöttük esett meg „az egerek rágcsáló kritikája” *A német ideológia* fölött, ez nem egyéb, mint az elmúlt, lezárult periódusra vonatkozó önkritika.

Az önbírálat éppen a túlságosan szubjektív, szellemi, individuális hangütést érinti. Hiszen az idealista-spiritualista „német ideológiával” azonosított „hamis tudat” éles bírálatát — ennek utólagos értékelése szerint — megfertőzte kissé a kritizált magatartás. Innen származik a Hegeltől és Feuerbachtól való elszakadás bizonyult dialektikája, a részleges azonosulás velük. A viták túlságosan elméleti, szellemi téren folytak, kapcsolatukat a társadalmi, történelmi gyakorlattal Marx elégtelennek érezte, noha ez egyre erősödött.

Ez az érem másik oldala: a folytonosság garanciája. Az eszmeileg átszűrt való már az elején felülkerelkedett, s uralma egyre erősödött. *A Gazdasági-filozófiai kéziratok* elemzéseinek tengelyében az a valóságos munkafolyamat áll, amelyre Marx *A tőke* árufetisizmus-fejezetében ismét visszatér majd a közben összegyűjtött adatok és felismerések alapján. De ezt bizonyítja az a döntő fordulat is, amelyet Marx a valóságos történelem irányában tett *A hegeli jogfilozófia kritikájához* írott *Bevezetés* gyönyörű paradoxon-szövevényében (ez a historikus kedv *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájához* jut majd el), vagy az a mód, ahogyan *A szent család*ban Bruno Bauer & Co. ellen fordított kritikája és *A német ideológia* nagyszabású, összefüggő materialista történetfelfogása *A politikai gazdaságtan bírálata*nak *Előszóját* (1859), a történelmi materializmus alapjainak lerakásában előlegezi. És így tovább.

Egyszóval Marx túl szigorú volt saját beérésével szemben, amelyben már ott körvonalazódtak a jövőendő felfedezések. Döntését azonban nem lehet nem tekintetbe venni; így az, aki ihletforrást keresve nem lépi át *A német ideológia* „víváspontját”, nem tekintheti magát igazi marxistának, legalábbis a szó szigorú értelmében: Marx hívének és utódjának nem. Nem szabad elhomályosítani azt az evidenciát, hogy a megalkotója által preferált „marxizmus” ezen a vízvonalon túl van: ez *A filozófia nyomorúsága* és *A Kommunista Párt Kiáltványa* s a folytatás, az *Osztályharcok Franciaországban*, a *Brumaire tizennyolcadika*, a *politikai gazdaságtan bírálata* és *A tőke* (beleértve az *Értéktöbblet-elméleteket* is).

A címek egyszerű felsorolása már sejteti az írások jellegét. A tárgyyszerű tudományos elemzés túlsúlya félreismérhetetlen. Az eszmei tényező határozottan alárendelődik a valóságos tényezőnek. Az explicit és egyoldalú filozófiai érdeklődés közvetlen funkcionalitása révén közgazdasági, történelmi, társadalmi, politikai érdeklődéssel „dúsul” fel. Marx nemcsak a kor társadalmi küzdelmeiből vállalt részt, de olyannyira elmélyült a politikai gazdaságtanban, hogy ezután már nem írt összefoglaló filozófiai munkát. Életének utolsó éveiben és halála után Engelsre hárult a feladat, hogy a marxista filozófia legfontosabb vívmányait rendszerezze (*Anti-Dühring*, *A természet dialektikája*, *Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia vége* — ez utóbbi kapcsolja össze a *Feuerbach-téziseket* *A német ideológiával*, vele fogalmazódik meg a marxizmus viszonya az azt megelőző filozófiákhoz). Leninnek két forradalmi hullám közötti viszonylagos nyugalomban sikerült

papírra vetnie a *Materializmus és empiriokriticizmust* és a *Filozófiai füzeteket*. Hiszen elsősorban ő is politikus volt, közgazdász, a társadalom valóságos dinamikája izgatta, az eszmei tükörképek csak ennek keretében, csak ennek befolyásolása végett foglalkoztatták.

Marx oly szigorúan tartotta magát a *Feuerbach-tézisekhez*, hogy nem is tette közzé őket; mégpedig abból a meggondolásból, hogy minden rejtély „az emberi gyakorlatban és e gyakorlat megértésében találja racionális megoldását”. Ez a tény készítette Marxt arra, hogy a gyakorlatra és ennek megértésére összpontosítson: maga alapította és vezette a Nemzetközi Munkásszövetséget, s a forradalmi mozgalmak „kovászaként” — nemcsak a fellendülés, hanem a viszonylagos apály idején is — úgy leplezte le a tőkés kizsákmányolás gépezetét, hogy a munka és a munkás felszabadulásának lehetőségeit tárta fel benne. A materialista történelelfogás és az értékőbbitelmélet révén írhatta le Marx kora tőkés társadalmának szerkezetét és folyamatait, s vázolhatta fel a „modern tudományos szocializmus” alapfogalmait. A tőkét ezért nevezték „a munkásosztály bibliájának”. Joggal, hiszen Lenin megmondta: Karl Marx tanításának lényege a proletariátus világtörténelmi szerepének feltárása. Ettől fogva a hangsúly a tudatos emberi tevékenységre helyeződött át, ennek persze semmi köze az illuzórikus tudathoz, a felelőtlen képzelgéshez. A szubjektív tényező szerepének megértése a társadalmi-gazdasági alakulatnak mint „történelmi természetfolyamatnak” a megértésén, ennek az objektív törvényszerűségnek a megismerésén és felhasználásán alapszik.

Ha Gramsci kifejezését („a gyakorlat filozófiája”) szó szerint vesszük, ezt csak egyféleképpen értelmezhetjük: a gyakorlat előbbre való a filozófiánál. Az ilyen filozófia tudományossá válik, s előjogait átadja olyan „egzakttá” vált tudományoknak, mint a közgazdaságtan, a szociológia, a történettudomány.

Gondoljuk csak újra azt a *tőke* első kiadásának *Előszójából* ismert marxi megfogalmazást a társadalmi-gazdasági alakulat fejlődése történelmi természetfolyamat voltáról. Ami Marx számára eredmény, az Lenin számára a kiindulópont, amelyre mindegyre visszatér *Kik azok a „népbarátok”*... című írásában. Ez a marxista tudományos filozófia magva és egyben a társadalmi-történelmi gyakorlat felé fordulás. Az idézett helyen azt is olvashatjuk, hogy Marx álláspontja szerint az egyén kevésbé tehető felelőssé azokért a körülményekért, amelyeknek társadalmi terméke, szubjektíve bármennyire is föléjük emelkedett légyen. Lenin következetes marad ehhez az állásponthoz, amikor szembeszáll a narodnyik szubjektívizmussal, az örök „emberi természet” vezérmotívumát variáló szociológiával, és kidomborítja a tudományos, nem utópikus, szigorúan tárgyilagos viszonyulás szükségességét a tőkésrendszer ellentmondásos fejlődéséhez.

Miután nyomtatékosítottuk a tőkés gazdaság érett kutatójának a társadalmi életet illető „természettörténelmi” értelmezését, s miután egyetértettünk azzal a marxizmussal, amely nem törpíti el ennek a főként gyakorlati felfogásnak a tárgyi, tudományos, reális jellegzetességét — meg kell kérdeznünk, hogy mi marad itt az antropológiai, emberközpontú hagyományokból. Arról van szó, hogy mi a pontos jelentése és a pontos súlya a *humanizmus* megjelenésének egy olyan világképben, ahol az egyén mindenekelőtt „társadalmi termék”, vagy ahogyan a *Feuerbach-tézisekben* olvashatjuk: „az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.”

E minőségileg új felismerés felé fejlődött — egymástól eleinte függetlenül — a fiatal Marx és a fiatal Engels; és a párhuzamosság is bizonyítja, hogy az egyén fejlődéséért az őt kitermelő feltételek a felelősek, bármennyire is föléjük emelkedjék szubjektíve. Ezt a meghatározottságot fel kellett ismerni, ez a túlnyomórészt filozófiai érdeklődésű Marxszal és a főleg társadalomtudományi érdeklődésű Engelsszel is megtörtént, s ez kifejeződött első közös munkájukban, A *szent családban* is — érdeklődésük különböző árnyalatai később is megőrződtek.

Az igazság az, hogy bármennyi szemmel látható vagy alig észrevehető különbséget is fedezünk fel kettejük között, újabb és régebbi írásaik között — végül is választanunk kell a következők között: 1. vagy humanistáknak tartjuk a korai írásokat, éppen azért, mert még *nem* tartalmazzák Marx és Engels igazi nívumait; 2. vagy megtartjuk ezeket a nívumokat, azt, amit később „marxizmusnak” neveztek, s elhalványítjuk a humanizmust mint egyebeknek alárendelt valamit; 3. vagy elismerjük szerepét az egész műben, amely különféle arányú és formájú lehetett, olykor alárendelt, de azért életerős, valóságos, jelenvaló a kései vizsgálódásokban és megoldásokban is.

Nyilván a harmadik változat mellett döntöttünk. Világos, hogy a korai megfogalmazásokban a humanizmus közvetlenebbül és nyíltabban fogalmazódott meg.

De ha folyamatában tekintjük a marxizmus klasszikusainak gondolkodását — mint átalakulást, levést —, akkor felismerhetjük e közvetlen evokáció közvetítő, közvetített jellegét is. Marx már kezdetben túl akarja haladni a szubjektív és individuális, spekulatív elméleti fejtegetésekből megrekedő álláspontot. Ha a humanizmust az egyszerű szavakkal ki nem fejezhető személyiségértékek túlhajtása jellemzné, akkor Marx pillanatnyilag sem volt „humanista”. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a szubjektivizmussal, moralizálással, individualizmussal folytatott szüntelen vitái. Ő teljesen más értelemben humanista: *kezdettől* fogva feltételezi az egyné beágyazódását gondolati és eszmei, de főleg valóságos és gyakorlati meghatározó struktúrákba, amelyek nála tágabb körűek. Az „ember nembeli életének objektíválására” vonatkozó érvrendszer a *Kéziratokban* transzszubjektív és egyénfölötti, tekintetbe veszi alany és tárgy, egyén és társadalom viszonyát a munka és a munka terméke révén — ez a termék a kapitalizmus körülményei között az elidegenült munka hatásait fejezheti ki. A *Kéziratok* a munkát nemcsak elvont meghatározásaiban taglalják, hanem szemügyre veszik munka és tőke viszonyát, a magántulajdonból levezethető társadalmi viszonyokat; a kommunizmus *mint* humanizmus azt jelenti Marx számára, hogy a *magántulajdon pozitív megszüntetésével* megoldódik ember és természet, ember és ember konfliktusa, lét és lényeg, tárgyasulás és önmegvalósítás, szabadság és szükségszerűség, egyén és nem konfliktusa. Más szóval, az általános és elvont megfogalmazások egyre inkább konkrét történelmi jelzésekkel gazdagodnak, az „emberi lényeg” fejtegetése is *történelmi* bensőséggel történik.

A bizonyításra Marx bármelyik korai szövege alkalmas. A *hegeli jogfilozófia kritikájához* írott *Bevezetés* a filozófiát, jelesül a vallásfilozófiát történelmi, társadalmi beágyazottságában vizsgálja meg a francia- és a németországi mozgalmak öszszehasonlító elemzésével, s már hivatkozik a proletariátus emancipációjának mint az ember, az emberiség emancipációja fő kezességének kategorikus imperatívuszára. S egy utolsó példa: A *szent családban* Marx megfogalmazza híres gondolatát, miszerint a történelmi cselekvés mélységével egyenes arányban fog növekedni az azt megvalósító tömeg nagysága, amit Lenin a történetfilozófiai elmélet egyik legmélyebb és legfontosabb tételének nevezett. Maga is erre építette felfogását a tudatos történelmi tényező szerepéről a forradalmi folyamatban. Mindez azt bizonyítja, hogy az eszmei mag és a fő irány tekintetében Marx gondolatvilága változatlan maradt.

A részletekben azonban az emberre és a humanizmusra való közvetlen hivatkozások száma erősen csökken a tárgyi, tudományos „analitika” térhódításával. Tűnőben van a humanizmus fogalomkészlete is, például az „emberi lényeg”. Az ember mindinkább partikuláris szükségletek és jogok, eszmények és harcok alánya; a történelmileg és közgazdaságitag lokalizált kutatások helyettesítik „az embert mint embert” és az osztályharc „az emberi nemet”. A filozófia is csak a proletariátus megszüntetésével valósítható meg, a proletariátus csak a filozófia megvalósításával szüntethető meg — írta Marx az 1843—1844-i *Bevezetésben*. Ez a dialektika azonban egyelőre nem vezetett a filozófia megszüntetéséhez, csak ahhoz a „megszüntetve-megőrzéshez”, amelyet az *Aufheben* hegeli szava fejez ki a legjobban. Bizonyos értelemben „a klasszikus német filozófia vége” Engels számára a filozófia végét jelentette: a filozófia kiüzetett a természetből és a társadalomból, mindkettőt tudományok kutatják. Más értelemben azonban a filozófia újjászületik, mert az új irány, amely felfedezte a munka fejlődésének történetében a társadalom egész történetének kulcsát, elsősorban mindig a munkásosztályhoz fordult — írja Engels —, és a német munkásosztály a klasszikus német filozófia örököse; tisztán rimel ez — 1888-ban — Marx egykori gondolatára.

A humanizmus hasonló megújulási folyamaton ment keresztül. Igaz, sem Marx, sem Lenin nem hivatkozik gyakran az akkoriban metafizikai, szubjektivistikus, moralizáló felhangokkal terhes humanizmusfogalomra. De ne higgyünk a látszatnak. Ami Marx, Engels és Lenin alapműveinek szubsztanciáját illeti, az hozzájárult az embernek, az emberi értékeknek, az ember felszabadulásának összefüggő képéhez. Azzal a döntő megszorítással, hogy nem „az emberről általában”, hanem a konkrét, osztályharcokba bonyolódott, elnyomott vagy felszabadulásáért küzdő, konkrét történelmi kontextusban konkrétan meghatározott emberről van szó.

A *szent család* alapfogalma a „*reális humanizmus*”. Ez idővel olyannyira reális lett, hogy nem is kellett mindig nevének nevezni. Hadd fejtjük ki mégis néhány példán.

A *Kommunista Párt Kiáltványa* kifejti „az osztályharcok történetét”, a tőkés társadalom dinamikáját, a burzsoázia és a proletariátus kölcsönös összefüggését, a kommunisták álláspontját különféle ellenzéki pártokkal szemben. Az írás azért paradigmatis értékű, mert tökéletes benne az egyensúly az objektív és szubjek-

tív tényezők között, a precíz közgazdasági elemzés és a politikai harcosság között. Az elemzés szigorúan tárgyilagossá, középpontjában a modern burzsoá magántulajdon, de ez a tárgyszerűség bizonyos emberi viszonyok megváltoztatását tűzi ki célul. Az emberről van szó, de a következetes historizmus szemszögéből. Az illúziók ködfátylát szétszaggatta a kapitalizmus, arra kényszerítette az embereket, hogy józanul szembenézzenek viszonyaikkal. A marxizmus fő érdeme, hogy követte a józanságnak ezt az útját, hogy valóságos társadalmi mozgásokra figyelt, s ebben a keretben vizsgálta az emberi felszabadulás tényleges lehetőségeit. Az érzélgős humanistának talán visszatetsző ez a profán fordulat, de valójában csak ez alapozhatja meg a humanizmust.

A felszabadulási mozgalomnak szentelt nagy történelmi tanulmányok (Engels: *A német parasztháború, Forradalom és ellenforradalom Németországban*; Marx: *Osztályharcok Franciaországban, Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* stb.) bizonyítják a tökéletes tudományos objektivitás életképességét az osztályharcot tudatosan folytató emberiség megértésében és befolyásolásában. Az uralkodóvá vált, immár egyedül marxistának nevezhető módszertannak megfelelően a történelmi összefüggések ellenőrizhető dinamikáját kell szemmel tartani; ezt terminológiai-lag „a történelem materialista felfogása”, rövidebben a „történelmi materializmus” fejezi ki — ennek elveszne az értelme, ha lemondana kozszubsztanciális historizmusáról, vagy eltávolodna materialista sarktételeitől. A tények, folyamatok, a történelmi levés kutatásának materialista következetessége megfér az emberi cselekvés szubjektív indítékai, a jogaikat követelő kizsákmányolt tömegek hősiessége iránti érdeklődéssel — a párizsi kommün, az 1848-as forradalmak exegézise a tárgyiassággal egyesíti a pátoszt.

A tárgyiasság mind hangsúlyosabbá válik, hogy *A tőkében* tetőzzön. A „humanista” kápkodás ellenpólusán Marx az ember tényleges gazdasági (nem érzelmi) állapotát fedi föl. A *tőke* tudományos objektivitását azonban ezúttal sem lehet szembeállítani historizmusával, humanizmusával. Az eredeti tőkefelhalmozásról szóló híres fejezet a Shakespeare-drámák igazi pendant-ja, hiszen ugyanazokat a történelmi kinokat írja le angol, londoni helyszíneken, mint a drámák; a manufaktúra és a gépi nagyipar leírása, a munkanap lerövidítéséért folytatott harcok, a munkakerő árának átváltozása a kínálat és kereslet ingadozásának kitett bérre, a túlnépesedés és a modern gyarmatosítás kérdéseinek, a tőkés felhalmozás jövőjének leírása a nézőpont teljes tárgyilagosságának és benső pátoszának egyelővadását példázza. A szubjektív értékválasztások itt nem a valóság ragasztékai, a tárgy pátoszából származnak: a tárgy pedig „a munkásosztály helyzete”, amely az érdekmentes tudós analitikust emberi érdeklődésre készíti. A *tőke* közgazdaságtani traktátusból „az emberi lét” — és nem a „szellem”... — „fenomenológiájává” válik, annak modern, tőkés/proletár változatában; ezt pedig pártos szenvedéllyel írták, nemcsak a szükség, hanem a hön óhajtott felszabadulás szemszögéből.

Engels utolsó írásaiban annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az üres szavakon innen és túl az embernek meg kell ismernie saját társadalmi tevékenységének törvényeit, s uralkodnia kell rajtuk, csak így haladhatja meg „állati létfeltételeit”, s tehet szert emberi létfeltételekre. Ezt veszi mindig tekintetbe Lenin, amikor hangsúlyozza, hogy az ember csak úgy szabadíthatja fel önmagát, ha ellenőrizni képes az objektiv törvényeket. Az ő esetében ki kell emelni azt a gyakorlati és elméleti hitet a gazdasági társadalomalakulatok természettörténeli folyamatában, amely a munkásosztályt a gazdasági-politikai mozgások előterébe állítja. Lenin tagadja mindazt, ami csak elvontan és illuzórikusan „felel meg az emberi természetnek”. Ami különösen foglalkoztatja mint politikust, pártvezetőt, forradalomszervezőt, az a szubjektív tényezők mozgósítása, az objektiv tények alapján és hasznára. Ez a hangűtés a tömegek, osztályok, pártok, a nagy embercsoportok dinamikája iránti érdeklődésről tanúskodik. Ami érdekli, az történelmi küldetésük, tudatos készítésük önnön kiteljesedésük irányában. A „reális humanizmus” lényege az elnyomott munkások és parasztlak szabad jövőjéért vívott harca marad, századunk sajátos feltételei között — melynek megújításából Lenin döntő részt vállalt.